

POLEMIKI I DYSKUSJE

Katarzyna Majbroda

katarzyna.majbroda@uwr.edu.pl

Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0001-5638-4240

ŚMIECH – DIALOG – WYWROTOWOŚĆ. BACHTIN W RECEPCJI ANTROPOLOGICZNEJ

Laughter – dialogue – subversion. Bachtin in the anthropological reception

Streszczenie: Michaił Bachtin jest jednym z najbardziej wpływowych teoretyków filozofii i literatury. Jego refleksje i praca nad dialogiem oraz karnawalem zmieniły sposób czytania tekstów – zarówno literackich, jak i kulturowych. Celem artykułu jest umieszczenie recenzowanej książki w kontekście recepcji Bachtina w naukach społecznych i humanistycznych. Tytułowa triada: śmiech, dialog i wywrotowość to tropy w poruszaniu wielowątkowej myśli badacza literatury. Książka, która jest głównym punktem odniesienia dla tych rozważań, pokazuje, że różne elementy koncepcji karnawału Bachtina i jego teorii śmiechu mogą być bardzo dobrym punktem wyjścia do stworzenia nowoczesnych i skutecznych ram teoretycznych dla dyskursu i praktyki antropologicznej.

Słowa kluczowe: Bachtin, dialog, słowo, karnawał, perspektywa antropologiczna, recepcja, wywrotowość

Abstract: Mikhail Bakhtin is one of the most influential theorists of philosophy as well as literary studies. His reflections and work on dialogue and carnival has changed the way in which we read texts – both literary and cultural. The aim of the article is to place the reviewed book in the context of Bachtin’s reception in the social sciences and humanities. The title triad: laughter, dialogue, and subversion are the tropes in the moving of the literary researcher’s multithreaded thought. The book which is the main point of reference for this article shows that different components of Bakhtin’s concept of carnival and his theory of laughter can be a very good starting point for a modern and effective theoretical framework for discourse, and an anthropological praxis.

Key words: Bakhtin, dialogue, word, carnival, anthropological perspective, reception, subversion

W zwielokrotnionych obiegach dyskursów nauk społecznych i humanistycznych jedne idee przemijają bezgłośnie, a inne trwają nieprzerwanie, nabierając wyrazistości i odsłaniając swój poznawczy potencjał w coraz to innych użyciach oraz w nowych kontekstach.

Do takich nieprzemijających, nośnych kategorii, stanowiących przedmiot analiz podejmowanych w światowych przestrzeniach (zob. Zbinden 2017) m.in. filozofii, literaturoznawstwa, historii, lingwistyki, teatrologii, socjologii i antropologii społeczno-kulturowej, należą rozproszone w różnych publikacjach, jednak wyraziste i wciąż inspirujące, koncepcje „najwybitniejszego radzieckiego humanisty” (Todorov 2009: 556). Intensywność i rozległość badań wokół spuścizny intelektualnej Michaiła Bachtina znalazły swoje odzwierciedlenie w ukształtowanej na przecięciu wielu dziedzin naukowych Bachtinologii, która funkcjonuje współcześnie jako transdyscyplinowa przestrzeń naukowa (zob. Boczarow 2009: 68-69; Kasperski 1995). Wspomnianemu rozmachowi w badaniach wokół koncepcji i pojęć autorstwa Bachtina towarzyszy systematyczna, by posłużyć się żargonem neoliberalnym, produkcja publikacji o różnej skali twórczej inwencji, co określane bywa jako „moda metodologiczna” (Balbus 1975: 7), a niekiedy wprost jako „przemysł bachtinologiczny” (Morson

1986). Sam Bachtin lokowany w rozległej sieci intertekstualnych relacji, określany mianem humanisty, teoretyka dyskursu, socjologa kultury, krytyka literackiego, myśliciela oraz antropologa filozoficznego, bywa także nazywany „biznesem” i „rozkwitającą międzynarodową korporacją” (Eagleton 2007: 13).

Reguła powielania tekstów będących interpretacjami i omówieniami prac rosyjskiego literaturoznawcy wspiera te globalne praktyki, a „recepcja recepcji” z wielokrotnia przekłady publikacji o Bachtinie (najczęściej z języka angielskiego i francuskiego na języki słowiańskie) oraz interpretacje wykładni Bachtinowskich kategorii, co sprzyja rozmywaniu się i jednoczesnemu rozpraszeniu ich autorskich sensów oraz znaczeń (zob. Boczarow 2009: 76; Balbus 1975: 7; Mrugalski, Pietrzak 2004: 159-185). Swobodne poruszanie się w tej gęstej sieci odczytań i interpretacji wymaga nie tylko erudycji oraz szerokich kompetencji analitycznych, ale również odwagi i uważności w podejmowaniu nowych tropów badawczych.

Po śladach recepcji i zwiłokrotnionych wykładni sensów zawartych w tych kategoriach podąża Alicja Soćko-Mucha w swojej książce pt. *Wokół bachtinowskiej teorii śmiechu. Perspektywa antropologiczna* (2020), stawiając sobie za cel opowiedzenie o źródłach, kontekstach i kulturowym znaczeniu teorii śmiechu oraz sprawdzenie „użyteczności Bachtinowskiego schematu interpretacyjnego w badaniach nad postaciami śmiechu w kulturze współczesnej” (Soćko-Mucha 2020: 9). Jest to również, dodajmy, rekonesans po aktualnych peregrynacjach pojęć i kategorii zaczerpniętych z bachtinowskiego wokabularza, odsłaniający trajektorie tych wędrówek (Bal 2012), kierunki zapożyczeń oraz wyraziste przykłady inspiracji słownikiem i (w mniejszym stopniu) warsztatem rosyjskiego literaturoznawcy w badaniach współczesnych zjawisk społeczno-kulturowych. Książka A. Soćko-Muchy stanowi przy tym propozycję innego niż dotychczasowe, rozwijane na gruncie polskiej humanistyki, ujmowania kategorii śmiechu, kultury śmiechu oraz karnawału i wywiedzionej zeń konwencji karnawalizacji. Zawarte w tej publikacji rozważania nie polegają bowiem na przykładaniu Bachtinowskich koncepcji i pojęć do złożonej materii rzeczywistości, nie stanowią też próby rozwijania twórczej polemiki z zaproponowanymi przez rosyjskiego badacza sposobami rozumienia tych kategorii, choć odnajdujemy w niej wątki znanych i mniej znanych polemik z Bachtinem. Ciekawym poznawczo aspektem tej publikacji jest przede wszystkim rekonstrukcja nierozpoznanych jeszcze lub niepodejmowanych w polskiej humanistyce kontekstów klarowania się

kluczowych kategorii w wyobraźni naukowej autora *Problemów poetyki Dostojewskiego* (1970), a także tropienie ich użycie i retroaktywnych przywołań w epistemologicznych oraz metodologicznych wymiarach badań rozwijanych w naukach społecznych i humanistyczne.

W centrum refleksji podejmowanych przez A. Soćko-Muchę sytuuje się tytułowe słowo „komizm”, domagające się przemyślenia na nowo w aktualnych kontekstach jego użycie. Autorka prowadzi wokół niego rozważania, wiele uwagi poświęcając Bachtinowskiej wizji kultury, a przede wszystkim kulturze ludowej, kategorii karnawału oraz zjawisku śmiechu rytualnego. Teoria śmiechu oraz kultury komicznej stanowią kluczową część dziedzictwa rosyjskiego literaturoznawcy, którą traktował nad wyraz poważnie. Teoria osławiania śmiechu poprzez jego werbalizację zajmowała autora *Estetyki twórczości słownej* (1986) jako kulturowo profilowana praktyka społeczna, w której drzemie wywrotowy, można by rzec, że rewolucyjny wręcz potencjał. Filozofia śmiechu ingeruje bowiem w społeczne hierarchie i porządki, przekształcając życie społeczne. Śmiech emanuje z działań wspólnoty, ale jego najważniejszą funkcją jest obrona swobody myśli. „Koncepcja śmiechu była ideą jednoczącą, traktowaną jako klucz do wyrażenia charakterystycznego stosunku autora do opisywanej rzeczywistości” (Dubrovskaya, Kirzhaeva 2019: 21). Tak więc życie człowieka i jego stosunek do świata, reprezentowane w Bachtinowskiej kulturze „humoru ludowego”, przecinają się z wewnętrznymi procesami postrzegania, myślenia i mówienia: fundamentami bachtinowskiej filozofii dialogu (Elliot 1999: 130). Założenia te stanowią także przewodnie wątki rozwijane w książce A. Soćko-Muchy, która odsłania ich wielowarstwowość, rekonstruuje teorię śmiechu rozproszoną w różnych pismach badacza. Aktualne odczytywanie i jednoczesne scalanie Bachtinowskich ujęć śmiechu wymaga podjęcia działań splotowych, a tym samym łączenia ze sobą metod badań literaturoznawczych, warsztatu filologicznego, w tym drobiazgowej analizy dyskursu, a także narzędzi i kategorii pozwalających na wiązanie i wyzyskiwanie kontekstów biograficznych, historycznych oraz społeczno-kulturowych, w jakich w latach 20., 30. i 40. XX wieku klarowała się Bachtinowska teoria śmiechu. Realizacji tego celu służyć ma trójdzielna konstrukcja książki.

Pierwszy rozdział opowiada o przedbachtinowskich rozważaniach na temat komizmu oraz śmiechu. Otwierają go treści pozwalające na zarysowanie szerokiej perspektywy ukazującej ich wykładnie w filozoficznych dociekaniach podejmowanych zarówno w filozofii starożytnej, jak i w tra-

dycji nowożytnej. Autorka sięga do rozważań Arystotelesa, Demokryta, Platona, zestawiając je ze średniowiecznym sporem o śmiech, w którym eksponuje przede wszystkim dyskusje wokół wartości śmiechu jako kategorii egzystencjalnej i postawy życiowej. Następnie przypomina poglądy dotyczące śmiechu zawarte w rozważaniach Thomasa Hobbesa, Charlesa Baudelaire'a, Immanuela Kanta i Artura Schopenhauera, Herberta Spencera, Theodora Lippsa i Henriego Bergsona, kreśląc szeroką perspektywę nowożytnych konceptualizacji kategorii śmiechu i praktyki śmiania się. W tak zakreślonym kontekście przedstawia poglądy na śmiech zawarte w pismach Helmutha Plessnera, a także jego poszczególne postaci, tj. żart, humor, dowcip, zabawę i ironię, w ciekawie referowanych rozważaniach Zygmunta Freuda. Autorka w przekonujący sposób pokazuje punkty wspólne w Bachtinowskim i Freudowskim rozumieniu śmiechu, które biorą początek w założeniach o „nieoficjalności i instynktowości przeciwstawionych powadze, a niekiedy wręcz terrorowi życia oficjalnego” (Soćko-Mucha 2020: 31). W obu ujęciach śmiech pełni funkcję krytyczną, a nawet wywrotową, wobec autorytetu i władzy, ustanowionych hierarchii, a jednocześnie jest rodzajem terapii dla jednostki¹.

Na tak przygotowanym gruncie Autorka odsłania kolejne wymiary Bachtinowskich ujęć komizmu i śmiechu, wskazując na ich podobieństwa i rewersy względem poglądów przywołanych poprzedników, sięgając przy tym do pism literaturoznawcy, jego autorskich polemik i twór-

---

¹ O Bachtina recepcji pism i koncepcji Freuda w kontekście inspiracji psychoanalizą pisał Bogusław Żyłko w artykule pt. *Bachtin jako krytyk Freuda. O semiotycznej reinterpretacji psychoanalizy* (Żyłko 1977: 252-266), przypisując mu autorstwo rozprawy z 1927 pt. *Freudyzm. Szkic krytyczny*, która sygnowana jest nazwiskiem W.N. Wołoszczynowa. Jak podkreśla B. Żyłko, publikacja ta zajmuje ważne miejsce w dorobku Bachtina, inicjując refleksję wokół psychiki, świadomości, języka, ideologii i teorii wypowiedzi, które literaturoznawca rozwijał potem i dookreślał w kolejnych pracach. W interpretacji B. Żyłki psychoanaliza jawiła się Bachtinowi jako wyraźny przejaw cywilizacyjnej choroby Zachodu, polegającej na ekspansowaniu biologicznej natury człowieka kosztem świadomości i rozumu, a przede wszystkim na pomijaniu faktu, iż człowiek stanowi sumę relacji społecznych (Żyłko 1976: 253). B. Żyłki recepcja Bachtina czytającego Freuda spotkała się z krytyką Danuty Danek, która podważa nie tylko jednoznaczne stwierdzenie Żyłki o autorstwie *Freudyzmu. Szkicu krytycznego*, ale także jego interpretację zarzutów kierowanych przez (domniemanego) Bachtina wobec koncepcji Freuda (Danek 1978: 153-170). Zdaniem literaturoznawczyni uważna lektura pism Bachtina, a zwłaszcza *Problemów poetyki Dostojewskiego*, pokazuje wyraźną inspirację, a nawet fascynację Freudowską myślą na temat wielogłosowości, wypowiedzi wewnętrznej, dialogu. Dla jasności tej polemiki warto zapoznać się najpierw z recepcją Bachtina B. Żyłki a następnie z krytyką tego odczytania w wykonaniu D. Danek.

czych kontynuacji, w których wprost odnosił się do zastanych koncepcji filozoficznych. Zabieg ten pozwala na prześledzenie prywatnych lektur badacza oraz źródeł jego inspiracji. Uzmysławia również nieuchronność intertekstualności – relacyjnego, nieustannego odnoszenia się tekstów do wcześniejszych wypowiedzi – której wykładnię Julia Kristeva wyprowadziła z reinterpretacji Bachtinowskiej koncepcji słowa powieściowego oraz dialogu, osadzając ją w (po)nowoczesnych kontekstach pisarstwa (*l'écriture*) ujmowanego jako „zdarzenie komunikacyjne”, w którym odczytuje się zakumulowanego weń innego (Kristeva 1983).

Egalitarna, więzio- i kulturotwórcza praktyka śmiechu, będąca zarazem działaniem wywrotowym, mimo że stanowi przedmiot refleksji antropologicznej od wielu dekad (zob. Caillois 1973; Huizinga 1938; Bystroń 1993; Libera 2013), nie doczekała się tak licznych i wielokontekstowych analiz, jakie od lat podejmowane są wokół komizmu i słowa komicznego w rozważaniach literaturoznawczych (Czaplejewicz 1953; Żółkiewski 1983; Kowalczyk 2008). W dyskursie antropologicznym wraz z postmodernistycznym otwarciem dyscypliny, w toku jej kolejnych reorientacji i zwrotów ku literaturze, tekstowi, narracji; po dekonstrukcyjnych lekcjach dekonstrukcji (Ulicka 2007: 265), zadomowiły się natomiast kategorie dialogiczności oraz polifonii (heteroglosji). Ich epistemologiczne użycia wywiedzione z kontekstów literaturoznawczych, wzmocnione chęcią przekroczenia autorytarnych, scjentystycznie skrojonych monologów wszystkowiedzących, zdystansowanych poznających podmiotów – antropolożek i antropologów – od lat 80. i 90. XX wieku trafiły, o czym za chwilę będzie mowa, na podatny grunt dyscypliny poszukującej nowej formuły swojego poznania oraz strategii dyskursywnych.

Zarówno śmiech, jak i słowo komiczne stanowią nie tylko kategorie estetyczne i filozoficzne, które stały się pojęciami wędrującymi, przenikając do transdyscyplinowej, globalnej wyobraźni naukowej. U swych źródeł są przede wszystkim kategoriami literaturoznawczymi wydobywanymi przez Bachtina z materii literackiej: starożytnych eposów, nowożytnych powieści, rozmaitych gatunków prozatorskich, a przede wszystkim z twórczości Franciszka Rabelais'go oraz Fiodora Dostojewskiego. Wczesne prace literaturoznawcy świadczą o zainteresowaniu dyskursem śmiechu i konsekwentnym problematyzowaniu jego natury w toku rozważania czyjegoś (cudzego) słowa, słowa narracyjnego oraz parodii. W *Problemach poetyki Dostojewskiego* (1929, 1970) Bachtin rozważał rozmaite mechanizmy artykulacji i opisywania śmiechu, zderzając słowo narratora,

autora, mówiących postaci, osiągając w ten sposób nieusuwalną wielogłosowość (polifoniczność) powieści. W rekonstrukcji Bachtinowskiej teorii śmiechu A. Soćko-Mucha sięga do wspomnianych źródeł, koncentrując się na relacyjnym ujęciu archaiki słowa, dialogu oraz karnawałowej polifonii, by pokazać wzajemne oświecanie się tych kategorii w myśleniu o „śmiechu nie jako akcie biologicznym i psychofizjologicznym, lecz o śmiechu w jego zobiektywizowanym społeczno-historycznym istnieniu w kulturze, przede wszystkim – w ekspresji słownej” (Bachtin 1982: 461).

Dialog, który – obok słowa – stanowi podstawową kategorię dyskursu Bachtina, funkcjonuje jako kluczowe pojęcie wpisujące się w projekt antropologii filozoficznej, zmierzającej ku idei „pandialogowości” (Hejmej 2008: 29). Rozumienie dialogu łączy się w tej idei z Bachtinowską koncepcją słowa komicznego, w którym literaturoznawca upatrywał konstrukcji słownej „typu otwartego”. Przy tym kategoria dialogu wywieziona z jego prac nie jest projektem etycznym, w ramach którego jednostka świadomie podejmuje decyzję o przyjęciu otwartej postawy wobec innych, ale, jak podkreśla Augusto Ponzio, stanowi raczej samo miejsce powstawania i manifestowania się dialogiczności rozumianej jako niemożność zamknięcia i zubożenia na cudze słowo oraz nieprawdopodobieństwo nieuczestniczenia w cudzym słowie (Ponzio 2016: 2). W ujęciu Bachtinowskim świadomość ma charakter dialogiczny, co oznacza, iż człowiek osiąga świadomość siebie samego oraz swojego bycia w świecie za sprawą obecności świadomego drugiego.

Relacja Ja – Inny nie oznacza zatem w Bachtinowskim rozumieniu sytuowania się wobec konkretnego Innego ani też jego zawłaszczania i reifikacji. „Inni nie są piekłem pochłaniającym indywidualność podmiotu. Różnica pomiędzy »ja« i »innym«, ich odmiennność, stanowi ontologiczny warunek ich tożsamości, a zatem świadomości i samoświadomości” (Ulicka 2001: 35). Tym samym w ujęciu Bachtina kategoria dialogu pozbawiona jest swojej słownikowej dosłowności. Pojęcie to stanowi zdecydowaną krytykę absolutyzujących perspektyw, rekonfigurując hierarchiczne relacje dyskursywnej dominacji i podporządkowania, niosąc w sobie obietnicę inkluzyjności wiedzy i równościowego – horyzontalnego – jak można by rzec, dostępu do jej współtworzenia i artykulacji. I choć koncepcja ta doczekała się na gruncie antropologii społeczno-kulturowej oraz nauk społecznych omówień, które wskazywały na jej nieusuwalnie utopijny charakter (zob. Brocki 2008: 115-172; Henderson 2017) lub zakumulowane weń hierarchicznie ustanowione relacje (Buchowski 2004:

109), wyraźnie zasila wyobraźnię badaczek i badaczy, otwierając ją na dialogiczną relację Ja – Ty (Inny) (zob. Ulicka 2009), w której „dialogowość podkreśla znaczenie granicy, progu, gdzie pozorne przeciwieństwa wchodzi w interakcję, wyznaczając pełną napięcie przestrzeń możliwego współlistnienia” (LaCapra 2009: 452).

Czym innym jest jednak interpretacja założeń składających się na koncepcję dialogu i dialogiczności Bachtina, a czym innym krytyka ich metodologicznych (nad)użyć lub błędnych odczytań w nowych niebachtinowskich kontekstach. I tak na przykład, mimo że w koncepcji dialogu Bachtina, podobnie jak ludzkie podmiotowości, „słowa konstytuują się przez ich stosunek do inności, a język jest zawsze porowaty, hybrydalny i otwarty” (Egelton 2007: 14), to jednak uczynienie z tego rozpoznania konceptualnej ramy, w której można by podjąć dyskursywną próbę demontażu języka kolonializmu i szerzej, wszelkich monologów ustanawiających relację „podporządkowujący i podporządkowany”, może okazać się niemożliwe ze względu na rozpoznanie, że w koncepcji dialogiczności zakumulowana jest monologowość i asymetria (zob. Said 1989: 210-215). Rozumienie dialogiczności bliskie założeniom Bachtina rezonuje w koncepcji demokracji agonistycznej Chantal Mouffe i Ernesta Laclau, podkreślających nieuchronność konfliktu w demokracji liberalnej w sytuacji, gdy stosunki oparte na konsensusie nie mogą harmonizować sprzecznych tożsamości politycznych. Dialog prowadzi jednak do lepszego rozumienia, mimo że nie usuwa z ich horyzontu poznania kategorii różnicy (Mouffe, Laclau 2007; zob. Mouffe 2015: 22-24).

Kontekstem wyzyskującym dialog w praktykach unieważniania wszelkiej autorytarności dyskursów, zachowań i praktyk kulturowo-społecznych jest koncepcja karnawału i wywiedzionej zeń karnawalizacji. Od blisko pięciu dekad dzieło Bachtina *Twórczość Franciszka Rabelais'go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, w którym badacz umieścił zjawisko karnawału w szerszym kontekście praktyk współtworzących „kulturę śmiechu” utożsamianą przez literaturoznawcę z kulturą ludową (Bachtin 1975), stanowi źródło inspiracji i przedmiot polemicznych odniesień przedstawicieli nauk społecznych i humanistycznych. Odczytania tej publikacji rezonują także w książce Soćko-Muchy, stanowiąc istotny element rozumienia bachtinowskiego rozróżnienia śmiechu i powagi, dialogiczności i monologiczności, kultu jednostki i uprzywilejowania wspólnoty – zbiorowości. Rdzeniem rozważań Autorki są interpretacje i analizy powieści *Gargantua i Pantagruel* (2010) zawarte w *Twórczości Francisz-*

ka *Rabelais'ego...*, w których Bachtin przedstawił historyczne przemiany w rozumieniu znaczenia śmiechu oraz ukazywania ścisłych związków między kulturą oficjalną i nieoficjalną. Badacz diagnozował przy tym wyraźną deprecjację znaczenia śmiechu, lokując jej początek w epoce renesansu i zauważając w kolejnych okresach historycznych systematyczne marginalizowanie towarzyszących mu form kulturowych (Bachtin 1984: 11-13). Z drugiej strony, jak podkreślał, „śmiech od zawsze był poza cenzurą. Jest to legalna, tolerowana pozaoficjalność. Ta pozacenzuralność nie jest czymś zewnętrznym w późniejszym sensie słowa: należy ona do samej natury śmiechu” (Żyłko 2019: 191).

Wieloaspektowa rekonstrukcja kategorii i źródeł inspiracji, wokół których wyklarowała się Bachtinowska teoria śmiechu, pozwoliła Autorce w trzecim rozdziale książki podjąć temat karnawału w jego relacjach z dialogiem i polifonią. Źródłem najpełniejszych rozważań Bachtina o karnawale jest przywoływana powyżej *Twórczość Franciszka Rabelais'ego...*, w której autor przekonuje, iż zrozumienie istoty karnawału jest możliwe tylko w kontekście późnośredniowiecznych i wczesnorenesansowych form publicznego, zbiorowego świętowania, a także ze świadomością dominującej w XVI wieku konwencji groteski, która w znacznym stopniu determinowała sposoby opisywania bogatej estetyki kultury chłopskiej (zob. Stoff, Skubaczewska-Pniewska 2000). Groteska, będąca kanwą karnawału, wyraża odwrócenie moralnych i logicznych oczekiwań, a karnawałowa zasada „świata na opak” oznacza przejście od zasad egzystencjalnej stabilności i zamknięcia do ciągłej niegotowości i pewnej potencjalności – świata i jego porządków (Elliot 1999: 130). Bachtin uważał karnawałowy śmiech za podstawę wszystkich późniejszych form komizmu, „który oczyszcza z powagi dogmatyzmu, błędnie rozumianej homogeniczności i innych przejawów obskurantystycznej świadomości” (Dubrovskaya, Kirzhaeva 2019: 21). Tym samym wywieziony przez Bachtina z przestrzeni literatury karnawał odczytywany jest przez wielu badaczy w kategoriach wywrotowego projektu światopoglądowego, co pozwala dostrzec w nim uniwersalną, niezależną od czasu i miejsca praktykę kulturową, po którą sięga się aktualnie w różnych publicznie aranżowanych sytuacjach życia społecznego (zob. Langman 2014; Rancew-Sikora, Steciąg 2017; Grad, Mamzer 2004; Nowina-Sroczyńska 2016; Majbroda 2018).

Wspomnianym tropem odsłaniania wywrotowych znaczeń Bachtinowskiego karnawału podąża Autorka *Wokół bachtinowskiej teorii śmiechu...*,

upatrując w nim nie tylko określonej, wielokrotnie już analizowanej praktyki świętowania, ale także, co warto podkreślić – rodzaju świadomości. Świadomość skarnawalizowana to, jak czytamy, „świadomość człowieka, który przewycięża utarte schematy myślenia i działania, myśli niesza-blonowo, nie ulega presji strachu ani przesadnej pokory, rozpatruje problem z rozmaitych punktów widzenia” (Soćko-Mucha 2020: 76). Karnawał, użyczający swoich najważniejszych cech otwartej, poszukującej świadomości, to widowisko zrytualizowane, chwilowo zawieszające struktury społeczne stabilizujące porządek rzeczy. Kulminacją karnawału jest kpina i odwrotność celebrująca to, co Bachtin nazywa „radosną względnością” każdego systemu i porządku (Ayeroff 1978:46). Z kolei Arthur Lindley podkreśla antyautorytatywny wymiar karnawału jako zjawiska społecznego, twierdząc, że jest on zarówno „ucieczką, jak i krytyką statycznej, opresyjnej hierarchii relacji klasowych i ekonomicznych” (Lindley 1996: 18). Czytelnicy zainteresowani tym, co dzieje się na przecięciu literaturoznawstwa i antropologii, mogliby oczekiwać, że w książce podejmującej temat teorii śmiechu Bachtina autorską refleksją zostanie również objęta kategoria parodii, która nie tylko w relacyjnym nawiązaniu do komizmu i jego strategii przedrzeźniania, deformacji i degradacji (Kasperski 2014: 24) rezonuje w karnawałowych praktykach kwestionowania stanów rzeczy i odwracania hierarchicznych porządków, ale stanowi też obiecującą strategię kontr-hegemoniczności – dyskursywnego odzyskiwania zawłaszczonych narracji o rzeczywistości i prześmiewczego demontażu zawłaszczających opowieści (Butler 2010) oraz reprezentacji (Botescu-Sirețeanu 2014).

W rozważaniach A. Soćko-Muchy kategoria karnawału nie przekracza wyraźnie materii literatury i Bachtinowskich egzemplifikacji, funkcjonując, najogólniej mówiąc, jako figura „świata na opak”. Autorka wiele uwagi poświęca idiomatycznym cechom tego wspólnotowego, nierutynowego wydarzenia, rozważając karnawał zarówno jako obrzęd przejścia związany z rytualną zmianą pór roku, jak i niezbywalny element chrześcijańskiego ładu, który wypełnia „czas zwykły”, karnawał, post i Wielkanoc (zob. Dudzik 2005, 2011; por. Bagshaw 2016: 83- 98). Autorka upatruje jednak w karnawale przede wszystkim jeszcze jeden kontekst refleksji na temat tytułowej teorii śmiechu, dostrzegając w jego bogatej konwencji wyraźną alternatywę wobec tego, co poważne, a zatem oficjalne, klasyczne, autorytarne, monologiczne i dogmatyczne. Przedstawiona w książce estetyka karnawału kieruje uwagę na literackie i kulturowe formy przerysowane,

pokraczne, relacje rodzinne i rubaszne; na nieumiarkowanie w jedzeniu i pićiu, wzmożony czas uciech cielesnych, bluźnierstwa, lżenie zastanych świętości oraz szydzenie z autorytetów. Poza wyrazistą estetyką odwróconej reprezentacji rzeczywistości karnawał funkcjonuje w tej książce jako obiecująca figura epistemologiczna, otwierająca się na zwielokrotnione badawcze użycia.

A. Soćko-Mucha w zajmujący sposób odsłania tropy i kierunki Bachtinowskich zaciekawień i inspiracji, co stanowi o jej oryginalności, kierując uwagę czytelników na nowe, nieznane dotąd lub niepodejmowane zwykle konteksty klarowania się tych nośnych dla refleksji humanistycznej koncepcji. Zatem z jednej strony Autorka rekonstruuje szerokie zaplecze ukonstituowania się bachtinowskiej teorii kultury śmiechu, a z drugiej – pokazuje renesans pojawiania się kategorii z nią związanych w praktykach analizowania różnych zjawisk społeczno-kulturowych. W trzecim, ostatnim rozdziale książki Autorka sięga po publikacje, które nazywa tekstami empirycznymi, by z tytułowej, antropologicznej perspektywy przyglądać się przedstawionym w nich analizom i interpretacjom aktualnych zjawisk kulturowych, przeprowadzanych przy użyciu kategorii i narzędzi badawczych o Bachtinowskiej proveniencji. Perspektywę antropologiczną Autorka rozumie przy tym „jako pewną formę postrzegania i problematyzowania rzeczywistości przez badacza, której kluczowym składnikiem jest szeroka, nie zawężona do elit, definicja pojęcia kultury i uczynienie tak pojmowanej kultury głównym tematem badań” (Soćko-Mucha 2020: 94). Przyjęcie szerokiego i zarazem ogólnego rozumienia optyki antropologicznej pozwoliło Autorce na objęcie metarefleksją tekstów empirycznych (powstałych w trybie *postfieldwork*) polskich badaczek i badaczy – przedstawicieli etnografii, antropologii kulturowej, kulturoznawstwa, historii, filozofii, historii sztuki, socjologii oraz literaturoznawstwa. Rekonesans po inspiracjach bachtinowską teorią śmiechu i karnawału został przedstawiony według realizowanych w nich przewodnich wątków badawczych: karnawalizacji ogólnie pojętej kultury współczesnej; karnawalizacji pewnych jej aspektów ukazywanej na przykładzie Marszu Równości we Wrocławiu, parady lokacyjnej w Poznaniu, Święta Trzech Braci w Cieszynie, turystyki w krakowskiej Nowej Hucie, strajku w Stoczni Gdańskiej; a także cielesności, pornografii oraz sztuki współczesnej. Antropolożka pokazuje aktualne konteksty badawcze, w których zajmujące ją kategorie przeżywają swój renesans. Odsłania przy tym nadużycia w implementacji określonych pojęć do dalekich od macierzystego kontekstów, wskazując

zarówno na inspirujące kontynuacje myśli Bachtina, jak i na ujęcia modyfikujące podstawowe założenia kultury śmiechu i karnawalizacji.

W książce A. Soćko-Muchy niewypowiedzianym, ale czytelnym kontekstem autorskich refleksji jest postrzeganie M. Bachtina jako myśliciela pogranicza, zdolnego do inspirowania badaczek i badaczy wywodzących się z różnych kręgów intelektualnych oraz tradycji poznawczych. Wybrane przykłady badań empirycznych oraz refleksji antropologicznych pokazują, jak z różnym zyskiem poznawczym wykorzystywana jest teoria karnawału i karnawalizacji jako kanwa analiz rozmaitych współczesnych, wspólnotowych praktyk kulturowo-społecznych.

Warto przy tym zaznaczyć, że część poświęcona analizie użyć Bachtinowskich kategorii oraz koncepcji teoretycznych w praktykach antropologicznych pozostawia pewien niedosyt. Jego źródłem jest zarówno fakt, że trudno byłoby wskazać w polskiej antropologii społeczno-kulturowej na liczne przykłady więcej niż tylko kontekstowego wykorzystania bachtinowskich koncepcji do antropologicznej analizy i diagnozy zjawisk społeczno-kulturowych², jak i brak głębszej autorskiej refleksji na temat epistemologicznych i metodologicznych konsekwencji osadzania antropologicznych analiz w bachtinowskich ramach konceptualnych. Autorka koncentruje się bowiem przede wszystkim na pokazaniu fragmentaryzacji, symplifikacji oraz mityzacji teorii śmiechu w analizowanych przez siebie praktykach badawczych, podkreślając znaczną swobodę interpretowania spuścizny Bachtina we współczesnych praktykach badawczych (Soćko-Mucha 2020: 134).

W kontekście tak zakreślonych rozważań warto powrócić do zasadności pytania o to, dla realizacji jakich projektów badawczych Bachtin jest naprawdę konieczny (Czaplejewicz 1953: 510); a także o to, jakie są użycia i epistemiczne nadużycia w sięganiu do karnawałowej kanwy w procesie wyjaśniania zbiorowych, publicznych zachowań o charakterze cyklicznego świętowania, masowego sprzeciwu lub wspólnotowego manifestowania postaw i poglądów w przestrzeni publicznej, podczas trwania któ-

---

² W kontekście rozważań wokół retroaktywnych przywołań kategorii Bachtina w publikacjach antropologicznych warto przypomnieć o książce Aleksandry Krupy-Ławrynowicz *Bałuckie chronotopy. Opowieść o łódzkiej dzielnicy*, która czyni z chronotopu kategorię spajającą i porządkującą rzeczywiste i teoretyczne wędrówki antropolożki po bałuckiej przestrzeni. Stanowi także cenne poznawczo studium interpretacji chronotopu Bachtina w lekturze antropologicznej (Krupa-Ławrynowicz 2013). Na temat sposobów rozumienia kategorii chronotopu i kontekstów jej zastosowań w humanistyce pisze Danna Ulicka w artykule pt. *Kariera chronotopu* (2018: 259-271).

rych dochodzi do zawieszenia równowagi, przekroczenia *status quo* oraz chwilowego odwrócenia ustanowionych porządków i obowiązujących hierarchii. Strategia poznawcza przyjęta w analizach A. Soćko-Muchy pozwala na przegląd współczesnych inspiracji Bachtinem; aktualnych długów i zapożyczeń czynionych w naukach społecznych i humanistyce w jego dorobku intelektualnym. Wydaje się przy tym zasadne, by mieć na uwadze, że sam Bachtin, być może – jak proponuje Danuta Ulicka – ze względu na osadzanie swoich koncepcji intelektualnych w żywole mowy codziennej, potocznej, modyfikował je w zależności od kontekstów, w ramach których je rozwijał:

Jego słowa swobodnie oscylują pomiędzy nimi, nasycając się cudzymi ideami i przenosząc je do własnego ideowego kontekstu. Taki stosunek do słowa pozostaje w ścisłym związku z Bachtinowską koncepcją poznania – nigdy nie do mkniętego, niezwieńczonego finalnym rezultatem (osiągnięciem aksjomatycznej, dogmatycznej prawdy) (Ulicka 2001: 40).

Na poznanie składają się bowiem, według badacza, działania i myśli wielu jednostek funkcjonujące w tekstach i ideach ciągle niedomkniętych, w koncepcjach rozwijających się w zwielokrotnionym autorstwie. Tym samym do pomyślenia jest zmiana perspektywy w przyglądaniu się aktualnym inspiracjom Bachtinowskimi kategoriami śmiechu, komizmu i karnawału, w której nie tyle sprawdza się precyzję w ich przykładaniu do rozmaitych zjawisk społeczno-kulturowych w procesie ich interpretacji i wyjaśniania, ile dostrzega się inwencyjność w przekraczaniu zapożyczonych koncepcji i teorii. W szerszym oglądzie relacji między rodzimą nauką a zapożyczanymi teoriami warto mieć na uwadze potrzebę ich lokalnych reinterpretacji, a także sensowność ich uhistoryczniania i kontekstualizowania (zob. Domańska 2010: 75). Wspomniane działania wpisują się w krytyczną, inwencyjną strategię praktykowania nauki. Wpisany weń nieuchronnie relacyjny charakter wiedzy wyraźnie koresponduje z Bachtinowskim rozumieniem poznania, które nigdy nie osiąga pełni, podążając za koncepcjami ciągle niegotowymi, otwartymi na cudze słowo oraz dialogiczną reinterpretację.

BIBLIOGRAFIA:

- Ayeroff, F. (1978). Carnival Knowledge. *Iowa Journal of Literary Studies*, 2(1), 43-48.
- Bachtin, M. (1970). *Problemy poetyki Dostojewskiego* (tłum. N. Modzelewska). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bachtin, M. (1975). *Twórczość Franciszka Rabelais'ego a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bachtin, M. (1982). *Problemy literatury i estetyki* (tłum. W. Grajewski). Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Bachtin, M. (1984). *Rabelais and His World* (tłum. H. Iswolsky). Bloomington: Indiana University Press.
- Bachtin, M. (1986). *Estetyka twórczości słownej* (tłum. D. Ulicka). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bagshaw, H.B.G. (2013). *Religion in the Thought of Mikhail Bakhtin: Reason and Faith*. Farnham: Ashgate.
- Bal, M. (2012). *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych. Krótki przewodnik* (tłum. M. Bucholc). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Balbus S. (1975). Propozycje metodologiczne M. Bachtina i ich teoretyczne konteksty. W: M.M. Bachtin, *Twórczość Franciszka Rabelais'ego a kultura ludowa średniowiecza i renesansu* (s. 6-56). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Boczarow, S. (2009). Zdarzenie życia. O Michaiile Michajłowiczu Bachtinie (tłum. I. Rzepnikowska). W: D. Ulicka (red.), *Ja-inny. Wokół Bachtina* (s. 63-78). Kraków: Universitas.
- Botescu-Sireteanu, I. (2014). The carnivalesque, parody and irony in the contemporary american visual art. Project Womanhouse, a case study. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series IV: Philology & Cultural Studies*, 1(7), 69-76.
- Brocki, M. (2008). *Antropologia. Literatura – Dialog – Przekład*. Wrocław: Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Buchowski, M. (2004). *Zrozumieć Innego. Antropologia racjonalności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Butler, J. (2010). *Walczące słowa. Mowa nienawiści i polityka performatywna* (tłum. A. Ostolski). Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Bystroń, J.S. (1993). *Komizm*. Warszawa: Wydawnictwo „TEXT”.
- Caillois, R. (1973). *Żywioł i ład* (tłum. A. Tatarkiewicz). Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy.

- Czaplejewicz, E. (1983). Lektura Bachtina. W: E. Czaplejewicz, E. Kasperski (red.), *Bachtin. Dialog – Język – Literatura* (s. 507-528). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Danek, D. (1978). Bachtin i Freud. *Teksty*, 1(37), 153-170.
- Domańska E. (2010). Co zrobił z nami Foucault? W: E. Domańska, M. Loba (red.), *French Theory w Polsce* (s. 62-79). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dubrovskaya, S.A., Kirzhaeva, V.P. (2019). Theory of M. Bakhtin's comic word: reconstruction experience. *Russian Linguistic Bulletin*, 2(18), 19-26.
- Dudzik, W. (2005). *Karnawały w kulturze*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!.
- Dudzik, W. (2011). *Karnawał. Studia historyczno-antropologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Eagelton, T. (2007). I contain Multitudes. *London Review of Books*. 21 June, 13-15.
- Elliot, S. (1999). Carnival and Dialogue in Bakhtin's Poetics of Folklore. *Folklore Forum*, 30(1/2), 129-139.
- Grad, J., Mamzer, H. (red.) (2004). *Ludyczny wymiar kultury*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Hejmej, A. (2008). Dialogowość i komparatystyka. *Wielogłos*, 1(3), 27-37.
- Henderson, G. (2017). Dialogism Versus Monologism: Burke, Bakhtin, and the Languages of Social Change. *The Journal of the Kenneth Burke Society*, 13(1). Pozyskano z <http://kbjournal.org/henderson-on-burke-and-bakhtin>.
- Huizinga, J. (1938). *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury* (tłum. M. Kurecka, W. Wirpsza). Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Kasperski, E. (1995). Najnowsza bachtinologia. *Przegląd Humanistyczny*, 4, 139-143.
- Kowalczyk, M. (2008). *Tyrmand karnawałowy*. Kraków: Univesritas.
- Kristeva, J. (1983). Słowo, dialog i powieść (tłum. W. Grajewski). W: E. Czaplejewicz, E. Kasperski (red.). *M. Bachtin. Dialog – język – literatura* (s. 394-402). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krupa-Ławrynowicz, A. (2013). *Bałuckie chronotopy. Opowieść o łódzkiej dzielnicy*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- LaCapra, D. (2009). Bachtin, marksizm, karnawał. W: *Ja-inny, wokół Bachtina*, t. 2. Kraków: Universitas.
- Langman, L. (2014). The carnivalization of public sphere. W: D. Boros, J. Glass (red.), *Re-Imagining Public Space* (s. 191-214). Palgrave Macmillan US.
- Libera, Z. (2013). Kultura ludowa śmiechu czy płaczu? W: K. Nędzka-Sikoniowska (red.), *Zagadnienia cielesności w kulturach Słowian wschodnich* (s. 39-64). Kraków: Dom Wydawnictw Naukowych.

- Lindley, A. (1996). *Hyperion and the Hobbyhorse: Studies in Carnavalesque Subversion*. Newark, Del: University of Delaware Press.
- Majbroda, K. (2018). Wrocławski Marsz Równości jako przykład karnawalizacji protestu w przestrzeni miejskiej. Perspektywa antropologiczna. *Journal of Urban Ethnology*, 16, 61-78.
- Morson, G.S. (1986). The Baxtin Industry. *Slavic and East European Journal*, 30, 81-90.
- Mouffe, Ch. (2015). *Agonistyka. Polityczne myślenie o świecie* (tłum. B. Szelewa). Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Mouffe Ch., Laclau, E. (2007). *Hegemonia i strategia socjalistyczna* (tłum. S. Królak). Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- Mrugalski, M., Pietrzak, P. (2004). Spory o Bachtinowską koncepcję karnawału. *Pamiętnik Literacki*, 4(95), 159-185.
- Nowina-Sroczyńska, E. (2016). Łódź Kaliska Muzeum. Pozdrawiamy urzędników sztuki! *Journal of Urban Ethnology*, 14, 177-203.
- Ponzio, A. (2016). Otherness, Intercorporeity and Dialogism in Bakhtin's Vision of the Text. *Language and Semiotic Studies*, 3(2), 1-17.
- Rabelais, F. (2010). *Gargantua i Pantagruel* (tłum. T. Boy-Żeleński). Kraków: Wydawnictwo Zielona sowa.
- Rancew-Sikora, D., Steciąg, M. (2017). „Niech się bawią”? O związkach radykalności z karnawalem na demonstracjach publicznych kobiet. *Czas Kultury*, 4(195), 27-34.
- Said, E. (1989). Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors. *Critical Inquiry*, 15(2), 205-225.
- Soćko-Mucha, A. (2020). *Wokół bachtinowskiej teorii śmiechu. Perspektywa antropologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo IAE PAN.
- Stoff, A., Skubaczewska-Pniewska, A. (red.) (2000). *Teoria karnawalizacji. Konteksty i interpretacje*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Todorov, T. (2009). Dziedzictwo Bachtina. W: D. Ulicka (red.), *Ja-inny, wokół Bachtina*, t. 2. Kraków: Universitas.
- Ulicka, D. (2001). Niektóre problemy poetyki Bachtina. *Teksty Drugie*, 6, 33-58.
- Ulicka, D. (2007). *Literaturoznawcze dyskursy możliwe. Studia z dziejów nowoczesnej teorii literatury w Europie Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Universitas.
- Ulicka, D. (2018.) Kariera chronotopu. *Teksty Drugie*, 1, 259-271.
- Zbinden, K. (2017). *Bakhtin Between East and West: Cross-cultural Transmission*. London: Routledge.

- Żółkiewski, S. (1983). *Dialog, język, literatura*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Żyło, B. (1976). Bachtin jako krytyk Freuda. O semiotycznej reinterpretacji psychoanalizy. *Teksty*, 4(5), 252-266.
- Żyło, B. (2019). Uwagi o śmiechu (z notatek do książki o F. Rabelais). *Tekstualia*, 4(59), 191-200.